

SIMFONIYA JANRINIŃ PAYDA BOLIWİ HÂM RAWAJLANIWİ

KAMALOVA Dilfuza Enuarovna

Òzbekistan Màmleketlik Konservatoriyasi Nòkis filiali Filologiya
pànleri boyınsha filosof doktori (PhD)

REYMBAEVA Ramuza Bahadir qizi

Òzbekistan Màmleketlik Konservatoriyasi Nukus filiali Fortepiano
(organ)qàniygeligi 4-basqish studenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13950370>

ARTICLE INFO

Received: 7th October 2024

Accepted: 9th October 2024

Published: 18th October 2024

KEYWORDS

Simfoniya, orkestr, neoklassicism, ekspressionizm, koncert, uvertyura, rapsodiya.

ABSTRACT

Bul maqalada Yevropa hám Rus, Òzbek, Qaraqalpaq kompozitorlarınıń simfoniyları, simfonik orkestr, kamer orkestr simfoniya janrınıń qàliplesiwı haqqında jazılğan. Maqala fortepiano, tarli saz àsbaplar atqarıwshılıgında tàlim alatuğın bərshe studentler ushın jazılğan.

Simfoniya, orkestr, neoklassicism, ekspressionizm, koncert, uvertyura, rapsodiya.

XIX-XX ásirdeń 20-jıllar bosağasında jańa muzıkalıq tildi jaratıw boyınsha baslanğan izertlew hám tájiriybeler dawam ettiriledi. Áste mádeniyat siyasatlasıwı áqibetinde xalıqshılıq hám demokratizatsiya uranı astında joqarıdan basım ótkerilip repressiyalar, baslandı.

Simfoniya muzıkanı bul dáwirdegi rawajlanıwın tómendegi basqışlarğa ajratıw múmkin:

- 1) 1910-jıllardıń ortalarından - 1930 jıllardıń baslarına (1932-1934 jıllarğa);
- 2) 1930 - jıllar (1934-1939);
- 3) XX ásir simfonizm shıńı (1939 -1945 jıllar).

Birinshi jáhán urısınan keyin Batis Evropa simfoniyasi stilistik (stil) jónelislerdeń úlken tásirin ozinde ótkerdi. Birinshi nábette bul neoklassicism hám ekspressionizm ağıslarına tiyisli bolıp tabıladı. Neoklassicism úlken simfoniya janrınan shekleniwdi payda etip, tiykarınan kamer-koncert janlardı, tek terminalogiyalıq tárepten oğan jaqın bolğan: orkestrli koncert hám jeke dawıslar ansambli ushın pesalar hám basqa sol sıyaqlı janlardıń rawajlanıw jolın ashıp berdi. Bul jóneliste ózine isenimli izertlewler alıp barıldı hám bir neshe qızıqlı tabılmalar jaratıldı. Neoklassitsizmniń tómendegi principlerge tiykarlanğan muzıkalıq hám stilistik faktorları: texnika, sırtqı kórinisler, janrlar, tildıń tiriliwi; dáslepki muzıkanı qayta kórip shıǵıw, zamanagóylestiriw (bul 20 -ásirdeń jańa kompozitsiya texnikası járdeminde ámelge asırıladi). zamanagóy galaba xabar qurallarınıń klassik janrlar menen sintezi.

- Neoklassitsizmniń birinshi tolqını - 1860-1870 jıllar (S.Taneev, M.Reger, R. Shtraus).
- Ekinshi tolqın - XX ásirdeń 20-jılları (S.Prokofev, I.Stravinskiy, P.Xindemit).

Úshinshi tolqın - I.Stravinskiydeń neoklassitsizmge reakciyası. Birewdeń usılı boyınsha ózgeris principini. I.Stravinskiy stilistikasınıń ikonik elementlerin kirgiziw xarakterli ózgeshelikke

aylanadi. Soñgi jillarda här qıylı dóretpeler jaratıladı hám olarda túrli usıllarğa tiyisli ayırmashılıqlar payda boladı. Eger neoklassitsizm hám ekspressionizm tekğana simfoniyanıń obraz sistemasına bálki onıń simfoniyalıq usılı hám simfoniyalıq dramaturgiyasına sezilerli túrde tásir ótkergen bolsa-da, varvarizm, fovizm, primitivizm hám jaz sıyaqlı hádiyseler olardı bağdarında islep shıǵılǵan elementlerdi qollanıwı menen sheklenip qaldı. Ekspressionistik dóretpeler ushın: major hám minor ladınan keshiw (atonallik, dodekafoniya); namanıń bólekleniwı; garmoniyada múmkinshilik barınsha dissonant vokal partiyasında yarımına jırlaw hám yarımına sóylew usılı tán edi. Ekspressionizmdi shegaradan shıqqan sezimligi muzıkada kerı hám qarama-qarsılıqlı keyiplerdi izbe-iz aytıwında oǵada qapa, tuskinlik penen almasıwında da óz ańlatpasın taptı. Evropa muzıkasında jaz tiykarınan K.Debyussi, M.Ravel keyininen bolsa P.Xindemit, D.Miyo, J.Orık, A.Onegger, I.Stravinskiylar fortepiano hám muzıkalıq teatr janrlarına kirip keldi. M.Raveldiń “Vals”, “Bollero” dóretpeleri «xoreografik simfonizm»nıń XX ásir birinshi yarımınıń klassik ulgilerine aylandı. Baletten simfoniyağa, orkestr syuitasına hám basqa sol sıyaqlı «janr modulyatsiyası» S.Prokofev, I.Stravinskiy, A.Koplend hám basqa kompozitorlar dóretywshiliginde gúzetiledi. XX ásir Batıs simfoniyasınıń kórinisi evropa kompozitorlıq mektepte qalıplesken dástúrlerdi “jańa ómiri” kompozitori belgilenedi. Evropa xalıqlarınıń quramına kirgen kóp qatlamlı millet, xalıq dóretywshiligi (nemis, chex, frantsuz, venger, ingliz, bolgar, yugoslav, rumin hám basqalar) millettiń kórkem psixologiyası, barlıǵı simfoniyağa óz tásirin ótkerip onıń estetik-stilistik diapazonın keńeyip, barıwına alıp keldi. Usınıń menen birge folklordıń barlıq qatlamlarına ósip barǵan qızıǵıwshılıq simfoniyanıń «intonatsion sózligi» keńeyiwine múmkinshilik boldı. Evropa mádeniyatların assimiliatsiyası hám olardı áyyemgi qatlamlar menen shaǵılıstırıw I.Stravinskiy, B.Bartok, Yan Sibelius, L.Pipkov, noevropa mádeniyatlar menen sintezlash A.Russel, D.Miyo, O.Messian. Simfoniyalıq janrlardıń ishinde tiykarınan ózinin kamer hám koncert variantındaǵı vokal-asbab simfoniya kishi sırtqı kórinislerdegi simfoniya bólek orın iyeledi. Ulıwma alǵanda «kishi sırtqı kórinisler simfoniyası» túsiniǵi keń mánisti ańlatadı. Geyde bul bir-biri menen jaqın bolmaǵan hádiyse óz ishine birlestiredi. Mısalı, bir tárepte kamer orkestrli dóretpeler (koncert ansambllar, úlken orkestr quramı ushın kontsert dóretpeler) tursa, ekinshi tárepinde simfoniya kishi sırtqı kórinislerdegi simfoniya bólek orın iyeledi. Ulıwma alǵanda «kishi sırtqı kórinisler simfoniyası» túsiniǵi keń mánisti ańlatadı. Geyde bul bir-biri menen jaqın bolmaǵan hádiyse óz ishine birlestiredi. Mısalı, bir tárepte kamer orkestrli dóretpeler (koncert ansambllar, úlken orkestr quramı ushın kontsert dóretpeler) tursa, ekinshi tárepinde simfoniya kishi sırtqı kórinislerdegi simfoniya bólek orın iyeledi. Ulıwma alǵanda «kishi sırtqı kórinisler simfoniyası» túsiniǵi keń mánisti ańlatadı. Geyde bul bir-biri menen jaqın bolmaǵan hádiyse óz ishine birlestiredi.

. Shıǵıs muzıkasında simfoniya janrınıń rawajlanıwı Ózbek, Qaraqalpaq simfoniya misalına: muzıkalıq kórkem ónerdiń túrleri arasında Simfonik muzikanın eń quramalı janrlar qatarına kiredi. Kelesi ásirlerde “Simfonik syuita”, “Uvertyura”, “Sim fonik poema”, “Simfonik ballada”, “Simfoniato”, “Rapsodiya” “Simfoniya” hám “Asbab konsert” atlı atamalar menen belgileniwshi asbab muzıkalar kompozitorlıq dóretywshiliginde qalıplesti. Simfonik muzikanıń keń tarqalıp barıwında hám túrli janrların rawajlanıw processinde “Vena muzıka mektebi” zárúrli rol oynadı. XVIII-XIX ásirlerde Korelli, Vivaldi, Gaydn, Bax, Gendel, Mocart, Betxoven, Shubert, Shuman, Paganini, Smetana, Dvorjak, List, Shopen, Grig, Glinka, Barodin, Musorgskiy, Rimskiy-Korsakov, Chaykovskiy sıyaqlı ullı kompozitorları jaratqan “Simfoniya”, hám simfonik muzikanı basqa formalarındaǵı dóretpeleri jáhán daǵı barlıq simfonik orkestrlerdin hám de ataqlı sazandelerdin tiykarǵı repertuarlarınan orın aladı. XX asırde simfonik orkestr hám simfonik muzikanı barlıq janrları Batıs hám Shıǵıs mámleketlerinde de keń rawajlandı. Usılar qatarında Ózbekistan da dáslepki simfonik muzıka XIX ásirde aqırlarında kirip keledi. Simfonik muzikanıń Ózbekistanda qalıplesiw rawajlanıw procesi ayırıqsha úsh dóretywshilik processlerden ibarat esaplanadı. Ózbek simfonik mektebiniń dáslepki wákilleri rus kompozitorlardan ibarat edi. “Samarqand syuitası” (1930) Desh evov, “Ózbekistanniń muzıkalı tábiyat kórinisi” (1931) M.Ippolitov, “Ózbekshe rapsodiya” hám “Fergánasha marsh” (1931) Zolotaryov “Sovetskiy Vostok” (1932) S. Vasilenko, birinshi simfoniya mi minor, 1937

G. Mushel siyaqli kompozitorlar tarepinen jaratilgan doretpeler, ozini milliylik tareplerin korinetugin etedi. Asirese, A. F. Kozlovskiydin 1937-jili jaratqan ush bolimli "Lola" simfonik syuitasi, Musheldin ush bolekle birinshi simfoniya (e-moll), M.Glierdin "Bayramvor uvertyura"si ham 1939-jilda jaratqan "Ferganskiy prazdnik" 36 uvertyuralari qanigelar tan alivina iye boladi. Bul kompozitorlar ozbek kompozitorlik mektepti qaliplestirivde ham kompozitorlardin ja na awladin tarbiyalawda ayriqsha jetekshilik etedi. Natijede 30 - jillardin aqirina kelip T.Sadiqov, M.Burhonov Sh. Ramazonov lardin kompozitorliq doretivshiligi. Gjiemin "Ferganskiy prazdnik" uvertyurasi 1941-jildin 20-martinda Amerikanin Chikago qalasindagi simfonik orkestri Friderik Stoknin dirijyorliginda atqarilgan. En ulli simfonik orkestr ushin "Qurilis marshi", M. Burhonov "Ozbekistan qizi" ush bolimli simfonik syuitasin jaratti. Ozbekistanda milliy simfonik muzika janrlari daslepki dawirden baslap serko'lem ham tomendegi doretivshilik usullarina tiykarlanip jaratildi: 1.Xaliq qosigin ozgertirmegen halda on garmoniyalashtiriv ham asbaplastiriv. 2. Xaliq qosigin qayta islew, yagniy ayirim ozgertiwler sebepli temani rawajlandiriv. 3. Xaliq qosigin koshirip alingan retinde qollaw ham rawajlandiriv. 4. Xaliq muzikasinin intonaciya, usil, terbelis ozgesheliklerinen jetiliken paydalaniv arqali doretpe jaratw.5. Garzsiz turde, milliy ruxda, avtorliq-original tema tiykarinda simfonik doretpe jaratw. Usi doretivshilik usullarinin barligin qollawda, har bir kompozitor, oz doretivshilik mumkinshiliginen kelip shigip, erkin turde doretpeler jaratadi. XX asirdin 20 -40 -jillari Ozbekistanda simfonik muzika, tiykarinan, oris kompozitorlarinin doretivshilik xizmetlerinde doretivge keldi ham rawajlana basladi. Olar jergilikli xalqlardin dasturiy muzika miyraslarini qasiyetlerin uyrenip, milliy ruxda simfonik doretpeler jaratwda izlendi ham daslepki bar simfonik muzikani turli forma ham janrlarda doretpeler jaratti. Uspenskiy, A.Kozlovskiy,G.Mushel ham R.M.Glier siyaqli kompozitorlar jaqtu simfonik doretpeler menen XX asir ozbek muzikasi tariyxinda ja na bet ashiv berdi. 1941-jili G. Mushel ulli shayir Alisher Navaiy tuwiliwinin 500 jiligin bagishlap tort bolekle ekinshi (f-moll) simfoniya jaratti. Doretpe bolimlerini har birinde onin ideologik mazmunin tinlawshilarga ashiv berivge jardem beretugin gazzellerden epigraflar keltirilgen.Kompozitor 1942-jili ozini ushinshi (g-moll) simfoniya jaratadi. Ekinshi jahan urisi jillarinda,Ozbekistanda waqtinsha jasaqan Yu.Tyulin, B.Arapov M.Shteynberg, siyaqli kompozitorlar da ozbek xaliq muzika miyraslarini tiykarinda simfonik doretpeler jaratti. Atap aytqanda 1942-jili M. O.Shteynberg Kamaljon Jabborov ham Saidjon Kalonovlar menen sheriklikte "Simfoniya-rapsodiya", 1942-jilda "Tohir ham Zuxra" uvertyurasi ham 1943-jili "Ilgiri" atli Qaharmanliq uvertyurasi.V.Voloshinov din "Ozbekshe " atli syuitasi, atli simfoniylari doretivshilik etiledi. XX asirdin 20-40-jillarida respublikamizda simfonik muzikani rawajlandirivinda K.Abdullayev, M.Burhonov, T.Sadiqov, Sh.Ramazonov, G.Ulayiqov, I.Hamrayev, M.Leviyev, S.Yudakov, S.Babayev siyaqli uqipli kompozitorlar da ozlerini daslepki simfonik doretpelerin jaratilwa miyassar boldi. XX asirdin 50-60 -jillarinda zamanagoy ozbek kompozitorlarinin qatarina, Ikrom Akbarov, Fattoh Nazerov, Doni Zokirov, Abdurahim Muhammedov, Hamid Rahimov, Saatqulov, Rashid Hamroyev, Tolqin Qurbonov, Sayfi Jalil, Sultan Haytboyev,Yusupov, Enmark Salixov, Aleksandr Berlin, Sovet varelas, Feliks Yanov-Yanovskiy, Shoxida Shoimardonova, Saidaminova, Zumrad To'ychiyeva, Rumil Vildanov, Albert Malaxov, Vladimir Milov siyaqli uqipli jas kompozitorlar qosildi. XX asir 70-80-jillar ozbek simfonik muzika doretivshiliginde ja na atlar ham doretpeler jaratilwi menen baylanisli. Bul ushinshi basqish dawirinde garri ham orta buwinga tiyisli kompozitorlar qatarina joqarida yadlaw etilgen kompozitorlaming ushinshi ham tortinshi awladlari qosila basladi. Bul dawir kompozitorlari da professional muzika bagdarlarinda munasip doretivshilik etti.

Paydalanilgan adabiyatlar

1. США в защиту мира // Правда. 1949. 30 марта.

2. Гофурбеков Т.Б. Д. Д, Шостакович ва Ўзбекистон мусиқа маданияти// Сайланма. — Т., 2004.
3. Музыкальная жизнь Москвы в первые годы после Октября. Хроника. Документы. Материалы. — М., 1972.
4. Шостакович Д. Музыкальная культура народов. Традиции и современность — М., 1973.
5. Шостакович Д. Письмо к Н. А. Шуйской // Г. Галынин. Сборник статей, — М., 1979

